

Jezikovne podobe žalosti v frazemih slovenskega jezika¹

Elena Savelieva

IZVLEČEK: V članku je na podlagi frazemov s skupnim pomenom 'žalost' prikazana pomembna vloga primerjalne, metonimične in metaforične podobe v notranji zgradbi frazema pri določanju njegovega pomena in funkcioniranja v govoru. Na kratko je predstavljeno, kako se žalost izraža v slovenskem jeziku.

ABSTRACT: On the basis of phrasemes with the common meaning 'sadness' the article shows the very important role of the comparative, metonymical and metaphorical imagery in the phraseme's inner structure which serves for the determination of its meaning and function in speech. The ways of expressing sadness in Slovenian phraseology are briefly discussed.

0 Uvod

Frazeologija je postala zadnji dve desetletji eno najpomembnejših in najpri-
vlačnejših raziskovalnih področij v slovenistiki. Intenzivno zbiranje frazemov po-
teka tako v knjižnem jeziku kot tudi v narečjih, poleg zbiranja pa tudi njihova po-
menska in oblikovna razvrstitev. To je povezano s spoznanjem, da so frazemi neloč-
ljivi del določenega jezika in kulture. Frazemi namreč izražajo določena dogajanja,
občutke, situacije, ki so tesno povezane s samim človekom, z ravnanjem ljudi v
družbi ali odnosi med njimi. Frazeologija torej odraža kognitivno dejavnost članov
jezikovne skupine, ki temelji na njihovih naivnih predstavah o svetu (Čerdanceva
1996: 65).

Prispevek izhaja iz teze D. Dobrovol'skega, če v jeziku obstaja niz fraze-
mov, ki na različen način izražajo isti koncept (npr. take pojme kot »strah«, »jeza«,
»veselje«, »smrt«), lahko predvidevamo, da imamo opraviti z različnimi koncep-
tualnimi variantami, iz česar sledijo različne pomenske oblike. Številni frazemi s
skupnim pomenom 'žalost' niso identični, razlikujejo se po asociaciji oz. podobi

¹ Članek se navezuje na diplomsko nalogo *Jezikovne podobe žalosti v frazemih slovenskega jezika*, Oddelek za slovanske jezike in književnosti Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru, 2002, mentorica izr. prof. dr. Irena Stramljič Breznik.

(npr. žalost, pri kateri *sklonimo glavo*, se razlikuje od žalosti, v kateri *si lomimo roke* ali od katere *je komu mraz pri duši*). Večina frazemov ima razvidno notranjo zgradbo, zato je pri opisu njihovega pomena treba upoštevati podobo, ki je metonimične in/ali metaforične narave. Eden izmed načinov opisa le-te je konceptualna metafora, ki podaja možnost vpogleda, kako razni narodi dojemajo posamezna čustva, v tem primeru Slovenci čustvo žalosti. Za lažjo obravnavo gradiva na kratko opredeljujem pomen frazema in predstavljam temeljna spoznanja kognitivne teorije.

1 Pomen frazema

O pomenu frazemov, kakor meni E. Kržišnik (1994: 138), je mogoče govoriti z dveh vidikov. Pri prvem gre za razmerje med pomenom frazema kot celote in pomenu njegovih sestavin (stopnja in način udeležnosti pomena sestavin v pomenu frazeološke enote). Pri tem je najpomembnejše merilo predvidljivosti (motiviranosti) pomena iz pomenov sestavin. Drugi vidik upošteva pomen frazema kot celovite enote (zlasti razmerje med denotativnim in konotativnim delom pomena enote).

V frazeologiji se je uveljavila delitev frazeoloških enot na *zrasleke* (popolnoma nemotivirane), *sklope* (motivirane preko metaforičnih in metonimičnih prenosov), *skupe* (popolnoma motivirane + delno/nič motivirane sestavine z dobesednim in frazeološkim pomenom) in *sestave* s popolnoma predvidljivim pomenom (Kržišnik 1994: 140–141). Motiviranost je povezana s podobo v notranji pomenski zgradbi frazema. Pri zraslekih asociacija ni več živa ali jo je treba vzpostaviti etimološko. V sklopih in skupih igra pomembno vlogo »prenesenost« pomena, ki je lahko izražena s primero (npr. *držati se/sedeti kot kup nesreče*), metaforo (npr. *koga je zazebló v dušo/srce/ pri duši/srcu*), metonimijo (npr. *žalost komu stiska/tišči grlo*), simbolom (npr. *žalost komu tesni srce*, kjer je *srce* »organ čustvovanja«). Asociacije so večinoma predvidljive za določeno jezikovno-kulturno skupnost, ker odražajo zanjo značilen pogled na svet in razumevanje le-tega. Na podlagi tega lahko govorimo o kulturno-nacionalni specifikki frazeološkega sestava jezika, ki se izraža bolj slikovito kot v besedju, v tem primeru frazeološki fond jezika dopolnjuje slovarskega (Telia 1996: 83). Ista avtorica meni, da pri opisu pomena določenega frazema ni tako pomemben denotativni pomen, ampak asociacijske konotacije, ki so v notranji pomenski zgradbi frazema in se pojavljajo pri njegovem »dobesednem prebiranju«. Le-te so pomembne ne samo v izhodiščnem pomenu frazeološkega poimenovanja, ampak tudi pri njegovem funkcioniranju v govoru.

Glede na to, da je med obravnavanimi frazemi žalosti tudi precej skupov, velja na kratko prikazati njihove lastnosti. Skupi se od sklopov in zraslekov razlikujejo po tem, da poimenujejo analitično, tj. da ima ena izmed poimenovanj vedno samostojen denotativni pomen, druga pa kaže na svoj denotat preko tega poimenovanja. Skupe v angloameriški teoriji imenujejo leksikalne kolokacije, v rusistiki se je uveljavil pojem leksikalne kolokacije z analitičnim pomenom. V nadaljevanju bo uporabljen pojem kolokacija, ker se je uveljavil tudi v slovenistiki, in sicer Erika Kržišnik (2001: 8) govori o kolokacijah kot o stalnih besednih zvezah »s sestavinami, ki imajo delno omejeno kolokabilnost in t. i. »oslabljen pomen«.

Za kolokacije je značilno, da ena izmed sestavin ohrani svoj izhodiščni (slovarski) pomen, v večini je to jedrna beseda, druga sestavina dobi prenesen pomen. Realizacija le-tega je vedno povezana z jedrno besedo (ali nizom besed), npr.: *hrepnenje, nemir, jeza, otožnost, strah se koga loteva*, toda ne **veselje se koga loteva; strah, jeza je koga obšla*, toda ne **sram je občel koga* ipd.² Jedrna beseda torej vnaprej določa razumevanje druge besede, npr.: *globoka žalost* 'močna žalost', *grenka žalost* 'ki vzbuja duševno bolečino', *toniti v žalost* 'postajati žalosten'. Pomensko odvisne besede imajo določeno pomensko razlago, ki je možna pri kombinaciji z dano pomensko jedrno besedo. Prihaja lahko do homonimije, ko ista pomensko odvisna beseda ob različnih jedrih dobi različen pomen, npr. *globoka žalost* 'močna žalost', *globoka misel* 'ki odkriva bistvo stvari', *globok mir* 'popoln mir'.

2 Kognitivna teorija

2.1 Kognitivno jezikoslovje se je v sedemdesetih letih 20. stoletja pojavilo kot posebna smer, danes pa se je razvilo v samostojno vedo. Ena izmed najpomembnejših teoretičnih smeri kognitivnega jezikoslovja je kognitivno pomenoslovje. Znanstveniki v zadnjem času posvečajo veliko pozornosti kognitivnim vidikom jezika, mehanizmom oblikovanja pomena, ki so povezani s spoznavnim dojemanjem človeka. Pomembno vlogo pri tem ima preučevanje, kako človek sprejema in konceptualizira resničnost in kateri objektivni in subjektivni dejavniki imajo odločilen pomen v oblikovanju slik sveta določenega naroda (Kravčenko 2001: 4). K najbolj znanim kognitivnim kategorijam spadajo koncept, izhodiščno, ciljno področje, konceptualizacija idr. Konceptualizacija je način posplošitve človeške izkušnje, ki jo govorec uresničuje v trenutnem izražanju. O isti situaciji lahko človek govori na različne načine, odvisno od tega, kako si jo predstavlja v določenem trenutku (Rahilina 2000: 7). Središčno mesto v kognitivni teoriji ima koncept. Koncepte pripisujemo najrazličnejšim jezikovnim enotam: oznakam naravnega razreda, oznakam situacij in oseb. Vsak koncept se nahaja na področjih (*domains*), ki oblikujejo pomensko ozadje, iz katerega izločamo koncept.³ V pomenu koncepta se združujejo denotacija in konotacija ter znanja o svetu in o subjektu, ki ta svet zaznava. Koncept vključuje naslednje informacije: predmetno (pojmovno), psihološko (slikovno in vrednostno) ter komunikativno (znotrajsistemsko, pragmatično in etimološko), torej pomeni enoto skupinskega znanja/spoznanja, ki zajema jezikovno izražanje in je označen z narodno kulturno specifikom (Vorkačev 2001: 48).

V okviru kognitivnega pomenoslovja sta utemeljena dva pristopa pri opisu pomena: pomenski (prototipski) in metaforični (prim. Apresjan 1993: 27–29; Vorkačev 2001: 54). Pozornost bo posvečena predvsem drugemu.

Metaforični pristop predstavlja Lakoff-Johnsonova teorija metafore, ki se je razvila v začetku osemdesetih let (G. Lakoff, M. Johnson 1980). Lakoff in drugi menijo, da je cilj jezikoslovja opis metaforike naravnega jezika, in ugotavljajo, da

² Primeri E. Savelieva.

³ Bolj podrobno o tem Rahilina (2000).

je naš konceptualni sistem po svojem bistvu metaforičen, metaforo pa dojemajo »kot sredstvo, ki nam omogoča, da razumemo in doživljamo eno izkušnjsko področje s pomočjo drugega izkušnjskega področja« (Žic Fuchs, 1992/93: 586). Lakoff in Johnson podelita metafori lastnost univerzalnega mehanizma, ki razlaga številne fenomene pomenoslovja in slovnice. V razpravi *Sodobna teorija metafore* (1995) je Lakoff povzel temeljne rezultate o metafori. Z metaforo dojamemo abstraktne pojme in opravljamo abstraktna sklepanja, po svoji naravi je metafora pojmovna, ne pa jezikovna. Pomemben del našega pojmovnega sistema je nemetaforičen, le na tem temelji metaforično razumevanje. Metafora je preslikava preko pojmovnih področij. Vsaka preslikava je trdna množica ontoloških ustreznaj med bitnostmi na izhodiščnem področju (*source domain*) in bitnostmi na ciljnim področju (*target domain*).⁴ Ko so ta trdna ustrežanja dejavna, lahko preslikave prenesejo sklepalne vzorce izhodiščnega področja na sklepalne vzorce ciljnega področja. Preslikave temeljijo na telesu in na vsakdanjem izkustvu in vednosti (Lakoff 1998: 320).⁵ Jezikovna uresničitev konceptualnih metafor so konvencionalni metaforični izrazi, zato je predmet sodobnih jezikoslovnih raziskav postala konvencionalna metafora (v tem primeru tudi frazeologija kot zbir konvencionalnih metafor) in njena funkcija v pojmovnem sistemu.

2.2 Teorijo konceptualne metafore je pri opisu frazemskih pomenov po zgledu G. Lakoffa uporabil R. Gibbs s svojimi kolegi. V ruski frazeologiji se je temu vprašanju posvetil Dobrovol'skij, ki je v razpravi *Obraznaja sostavljajuščaja v semantike idiom* (1996) pri določanju pomena frazemov primerjal kognitivno-psihološko perspektivo z jezikoslovno.⁶ Tega se je lotil v okviru oblikovanja frazeološkega tezavra.⁷

Dobrovol'skij na primerih ugotavlja, da Gibbsova koncepcija ne daje možnosti opisati nekaterih pomenskih razlik med frazemi s podobnim pomenom, ki jih lahko čutimo intuitivno. Kot primer navaja angleška frazema *spill the beans* in *blow the lid off*. Frazema nista popolna sinonima, ker se uporabljata v različnih okoliščinah, razlike pa temeljijo na podobi v njenem pomenu. *Blow the lid off* aktivira v zavesti podobo o vrelem kotlu z zaprtim pokrovom. Odpiranje pokrova ustreza po logiki medsebojnega vplivanja izhodiščnega področja in ciljnega področja ideji namerne prepustitve dostopa do zaupne informacije. Tisti, ki se mu posreči pogledati v kotel, dobi informacijo o procesih in dogodkih, ki jih v navadnih okoliščinah ne

⁴ M. Jemec uporablja pojma 'izhodiščna domena' in 'ciljna domena' (1998/99: 231). Pri E. Kržišnik pa zasledimo 'izhodiščno področje' in 'ciljno področje' (1999: 65).

⁵ O kritiki Lakoff-Johnsonove teorije gl. Čeh, J., 2001, *Metaforika v Cankarjevi kratki pripovedni prozi*, Maribor, Slavistično društvo, 14–34.

⁶ Ruski frazeologi ločijo pojma frazem in idiom. »Idiomatika je del frazeologije, kjer se pogosto kaže popolno odtujevanje leksemskih sestavin od njihovega prvotnega (slovarskega) pomena« (Čerdanceva 1996: 58). Dobrovol'ski uporablja termin idiom kot »frazem v ožjem pomenu«. Torej med idiome spadajo sklopi in zrasleki.

⁷ Frazeološki tezaver z dvojno členitvijo (od »koncepta k podobi« in »od podobe h konceptu«) daje možnost prikazati ne samo primere, ko se koncept izraža s pomočjo različnih podob, ampak tudi primere, ko frazemi na prvi pogled različnih semantičnih polj kažejo na skupno notranjo zgradbo (Dobrovol'skij 1996: 91).

moremo opazovati. *Spill the beans* sproži v zavesti predstavo o raztresenem fižolu, s tem ustreza ideji, da kdo naključno, nenamerno izblebeta skrivnost.

Dobrovol'skij prihaja do podobnih ugotovitev kot Telia, in sicer da v frazemu z živo notranjo zgradbo podoba vpliva na uporabo le-tega v govoru. Pri tem so bistvene operacije govorca z relevantnimi znanji, ki so vezana na dobesedno »branje« frazema. V jezikovni intuiciji je v ozadju vsakega motiviranega frazema znanje, ki ga izpeljujemo iz izhodiščne konceptualne strukture in ga ponavadi ne registriramo. Tako frazem *nositi vodo s sitom* ne pomeni samo 'delati nekaj vedoma zaman, brez rezultata', ampak tudi 'ukvarjati se z neko usmerjeno dejavnostjo, pri tem pa uporabljati popolnoma neustrezna sredstva za doseganje teh ciljev, kar nujno privede do neuspeha', saj vsak ve, da sito ni primerno sredstvo za prenašanje vode (Dobrovol'skij 1996: 72–74).

Upoštevanje podobe daje možnost razdeliti številne frazeme enega pomenskega polja na podskupine, ki so blizu (kvazi)sinonimnemu nizu, kar omogoča bolj dosledno določanje pomenskih podobnosti in razlik med frazemi pri njihovi razlagi (Dobrovol'skij 1996: 91). Pri tem avtor poudarja, da je za različne vrste frazemov treba iskati različne načine opisa pomena, konceptualna metafora je lahko le eden izmed načinov. Za ponazoritev vzame pomensko polje »strahu«, saj se čustva nikoli ne izražajo neposredno, temveč v prisposodobah, in jih lahko ontologiziramo, če najdemo način, kako jih prevesti iz »nevidnega« in neoprijemljivega sveta duha v »vidni« in objektivirani svet fizičnih reakcij (Dobrovol'skij 1996: 91). Metafora je najprimernejši način njihovega opisovanja. Pri analizi konceptualnih metafor *strahu* (pri Lakoffu in Kövecsesu je strah pojmovan kot »zabojk«, »stihija«, »zloben sovražnik«, »mučitelj«, »nadnaravno bitje«, »nasprotnik«). Dobrovol'skij meni, da odvečna podrobnost v izločevanju različnih podob ovira posplošitve, nujne za tezavrske predstave. Pri nekaterih primerih razlike med določenimi »metaforami in metonimijami strahu« zgledata kot umetne in jih ni mogoče eksperimentalno preveriti (1996: 83). Avtor poudarja, da je bolj primerno uporabljati konceptualne metafore, ki niso preveč abstraktne in so orientirane na osnovno raven kategorizacije.

Na pomanjkljivost metaforične koncepcije sta opozorila že Valentina in Jurij Apresjan, ki pravita, da imata Lakoff in Johnson metaforo za končni produkt jezikovne analize. Pomenska motivacija tega, zaradi česar ta ali druga metafora asociira določeno čustvo, manjka. Med fizično motivacijo in metaforo samo manjka jezikovni, pomenski člen. Poleg tega specifične metafore, ki se nanašajo prav na določena čustva, niso pojasnjene. Nekatero metafore namreč dajejo občutek, da ne temeljijo na jezikovni praksi, temveč na posameznikovi rabi. Kot primer navajata metaforo LJUBEZEN JE POTOVANJE in ugotavljata, da lahko potovanje označuje številne druge človeške dejavnosti (npr. prepir, debato, pogajanje, kritiko, pohvalo itd.), tako da se vrednost te metafore pri opisu ljubezni zmanjšuje. Metafora vzbuja dvom tudi zaradi tega, ker podobi ljubezni in potovanja spadata v različni področji narave in dejavnosti človeka.⁸

⁸ V. Apresjan in J. Apresjan (1993) predlagata razlaganje čustev preko telesnih analogij (npr. *strah je mraz*, *gnus je neprijeten okus*, *usmiljenje je fizična bolečina*, *strast je vročina*). Seveda je ta način uporaben samo takrat, kadar učinki čustvenega in fizičnega stanja dobijo v jeziku isti izraz. Obstaja veliko čustev, za katera na področju fizičnih pojavov

2.3 V slovenskem jezikoslovju sta o kognitivni teoriji in o konceptualnih metaforah leta 1999 spregovorili Erika Kržišnik in Marija Smolić. V obsežni razpravi *Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj* sta razložili novo pojmovanje konceptualne metafore na podlagi del G. Lakoffa in M. Johnsona. Pri tem sta poudarili, da v slovenski tradiciji pojmovanje metafore kot dela »vsakdanjega« jezika in kot dela našega konceptualnega sistema ni povsem novo. Tu sta omenili razpravi A. Vidovič Muhe (1986) in F. Levstika (1858).⁹ Pomembno se zdi omeniti v tem kontekstu še prispevek J. Debeveca iz leta 1905 *Podoba (metafora) v slovenskem jeziku in slovstvu*.¹⁰ V poglavju o »dušeslovju metaforek«, naslanjajoč se na razprave J. Jurkovića, I. Prijatelja, Wundta in J. Müllerja, je J. Debevec navedel štiri zakone nastanka metafore, in sicer (1) pri tvorjenju metafor je človek prenašal izraze za poimenovanje zunanjega sveta na svoj notranji svet; (2) poosebljal naravo; (3) pri sprejetju novih vtisov se je naslanjal na že znane; (4) v stvareh je videl prej podobnosti kot razlike. Pri prvem zakonu je avtor poudaril, da je človekovo dojetje stvari navezano na njegovo telo, tj. človek vse sprejema po čutilih. Ko je človek poimenoval pojave zunanjega sveta, je z istimi izrazi zaradi varčnosti poskusil poimenovati pojave svoje notranjosti. Slednje pa je storil na podlagi podobnosti. Po Jurkoviću je navedel metafore, ki izražajo »delovanje človeškega uma«, npr. metaforo *tkanja: snovati hudobne naklepe, osnutek*. Podal je tudi primere metafor, ki izražajo duševna stanja in notranja čustva: *zatopiti se (v misli), vneti se, napihniti se, izkopati se (iz dolgov)* itd. Debevec je ugotovil, da se človek prenesenega metaforičnega pomena pogosto ne zaveda. Pri tem se avtor strinja s trditvijo Jeana Paula, da je vsak jezik »slovar obledelih metafor«. Pri drugem zakonu je Debevec po I. Prijatelju spregovoril o naravi personifikacije. Človek se je zavedal svojega življenja, ki se najbolj javlja v gibanju, in ker je v naravi okrog sebe tudi videl gibanje, je začel prenašati pojave svojega življenja na predmete v naravi in jim dajati človeške atribute.¹¹ Pri tretjem zakonu je avtor po Wundtu in Müllerju primerjal razvoj »otrokove duše« z razvojem »duše celega naroda tedaj, ko je ustvarjal jezik«. Ko otrok, ki je videl leteti ptiča, zagleda letečega metulja, bo rekel, da je tudi ta ptič. Torej človek vsak nov vtis poveže s predstavami in težnjami, ki jih ima že od prej, in ga subjektivno obarva. Debevec je v razpravi večkrat poudaril, da »metafore ustvarja živa domišljija« in obratno, »metafore bogatijo človekovo domišljijo« (Debevec 1905: 7–9).

Istočasno z razpravo Kržišnikove in Smolićeve je nastal prispevek Mateje Jemec¹² in Blanke Pajič, v katerem sta na podlagi kognitivnega pristopa zbrali in

(npr. *začudenje* in njemu sorodna čustva) ni analogij. Na splošno se določeni telesni sistemi po J. Apresjanu približujejo določenim duševnim sistemom (skupaj jih je osem), torej se vsak telesni sistem odraža v njemu parnem duševnem sistemu: zaznavi so podobna intelektualna stanja in dejavnost (npr. mentalni pomeni glagolov *videti* in *slišati* – 'predstavljati', 'razumeti', 'vedeti'), fiziološkim stanjem (nujnostim) so podobne želje (npr. *imeti jejo po resnici, znanju* itd.), fiziološkim reakcijam so blizu čustva, fizičnim dejavnostim pa govor (Apresjan 1995: 42–43, 49–51).

⁹ Podrobneje o tem E. Kržišnik in Marija Smolić (1999: 63–64).

¹⁰ Na razpravo me je opozorila dr. I. Stramljič Breznik.

¹¹ O pomembnosti koncepta gibanja prim. Kržišnik, Smolić (1999: 77).

¹² Leta 2001 je Mateja Jemec napisala diplomsko nalogo z naslovom *Izražanje negativnih*

obdelali izražanje jeze v slovenskem jeziku. Avtorici sta se pri analizi izrazja naslanjali na delo Z. Kövecsesa.¹³

3 Čustvo žalosti v slovenskih frazemih

3.1 Nesporno je, da so čustva neločljivi del človekovega življenja, saj spremljajo vsako njegovo delovanje. Bogat svet čustev se kaže predvsem v jeziku, o čemer pričajo številna sredstva, s katerimi se izražajo.

Psihologi (Goleman 1997: 339) menijo, da je žalost najpogostejše negativno čustvo in da je običajen odziv na marsikatero izgubo (npr. mladosti, staršev, prijateljev, službe, možnosti, ljubezni, tudi življenja).

Po SSKJ-ju *žalost* pomeni: čustvo, ki ga povzroča doživljanje česa duševno bolečega, smrt, izguba koga // duševno stanje, ki je posledica tega čustva // kar izraža, kaže to čustvo, stanje; lastnost, značilnost žalostnega; žalovanje; *ekspr.* žalosten dogodek.

3.2 Izmed frazeoloških enot, izpisanih iz SSKJ, ki vsebujejo sestavino žalost ali pomenijo žalostno stanje, so bile izbrane tiste, ki pomenijo 'biti žalosten' z možno varianto: 'postajati žalosten', ne pa 'nehati biti žalosten'. Pri tem sem izhajala iz vzorčne študije strahu v nemškem jeziku avtorja Dobrovol'skega (1997). Avtor je obdelal samo tiste frazeme, ki izražajo »čisti strah«, ni pa upošteval pomena intenzivnosti ali možnih posledic strahu. Glede na obsežno gradivo v obravnavo niso bili vključeni naslednji frazemi: ki izražajo stanje, ko je žalost opazna (npr. v *pogledu koga leži žalost, na obrazu se je komu zrcalila žalost, čez čigav obraz se razlije žalost ali obraz se komu razpotegne, narediti dolg obraz* 'z mimiko na obrazu izražati razočaranje, žalost', *mrak na obrazu* itd.); s pomenom 'povzročiti žalost, spravljati v žalost', npr. *komu kaj otežuje/teži/oteži srce* (*ekspr.*), *komu kaj prebada srce* (*ekspr.*), *kaj koga pogreza v žalost* (*nav. eksp.*), *kaj koga pritiska ob tla/tlači k tlom* (*ekspr.*); ki pomenijo nehanje žalostnega stanja, npr. *huda žalost se s časom uteče* (*ekspr.*), *izkopati se iz žalosti* (*ekspr.*), *prebuditi se iz žalosti* (*ekspr.*), *žalost izgine (iz srca)*, *preganjati//pregnati/odganjati/odgnati/odpoditi/razgnati žalost (iz srca)* (*nav. eksp.*), *premagati//premagovati žalost* (*nav. eksp.*), *krotiti žalost, zadrževati žalost, otresati se//otresti se žalosti* (*ekspr.*); primeri, ki kažejo posledice stanja žalosti (ponavadi je to jokanje); kolokacije, ki prikazujejo »vrsto« žalosti, npr. *težka, grenka, globoka žalost* itd.

3.3 Določanje konceptualne metafore je potekalo v smeri od ciljnega področja (v tem primeru čustvo žalosti) k izhodiščnim področjem. Treba je omeniti Lakoffovo tezo o strukturi konceptualne metafore, in sicer »vsaka preslikava je trdna množica ontoloških ustreznaj med bitnostmi na izhodiščnem področju in bitnostmi na ciljnem področju«. Iz tega sledi, da na podlagi enega obstoječega primera ne moremo določati konceptualne metafore. Na primer *pestovati žalost* ali *pasti*

čustev v SSKJ, kjer je obravnavala predvsem dve čustvi: jezo in žalost. Naloga je zgrajena na istem principu obravnave konceptualnih metafor kot v članku.

¹³ Z. Kövecses (1986). *Methaphors of Anger, Pride and Love*. Amsterdam/Philadelphia.

žalost ne omogočajo, da bi žalost razumeli kot otroka oz. čredo. Besedi se vežeta s številnimi drugimi besedami, npr. *pestovati bolečino, jezo, lenobo; pasti dolgčas, jezo; pasti oči, poglede na kom*, pri tem pomen frazema določa jedrna beseda. Podobni primeri bodo obravnavani posebej.

Lakoff¹⁴ loči naslednje konceptualne metafore za čustva: ČUSTVO JE GIBANJE, ČUSTVO JE TEKOČINA, ČUSTVO JE PROSTOR, ČUSTVA SO SILE, ČUSTVA SO ENTITETE ZNOTRAJ OSEBE. Izhajajoč iz tega, lahko za žalost predvidevamo iste metafore. Zadnja metafora nima posebne skupine frazemov, pojavi se skupaj z vodilnimi metaforami. Tako tudi temeljna orientacijska metafora ŽALOSTEN JE DOL.

Določene konceptualne metafore lahko nastopajo v kombinacijah ena z drugo. Dobrovol'skij je poudaril, da je to logično, ker so frazemi sestavine več kot ene podmnožice. Križanje določenih podmnožic potrjuje tezo o možnosti sorazmerja metafor v okviru enega jezikovnega izraza (Dobrovol'skij 1996: 85).

Nekatere konvencionalne izraze, ki se pojavljajo v zvezi s čustvom žalosti, se da razložiti s psihološkega in filozofskega vidika. Zdenka Šadl (1999) je navedla konstrukte (mite) o čustvih, ki so se oblikovali v mišljenju zahodnega človeka. Metafori ŽALOST JE NEOBVLADLJIVA SILA in ŽALOST JE ENTITETA ZNOTRAJ OSEBE se najbrž navezujeta na te konstrukte. Metafora ŽALOST JE NEOBVLADLJIVA SILA je povezana s konstruktom čustev kot neobvladljivih strasti, ki je prevladoval od starih Grkov do sredine 18. stoletja. »Strast« se izvorno nanaša na trpljenje, torej posameznik prestaja ali trpi neke spremembe, pri tem ostaja pasiven, ker čustev ne more obvladovati. Strasti predstavljajo mračno podobo razpetosti na križ. Iz tega izhaja prepričanje, značilno za stare Grke, da se je proti strastem treba boriti, preprečiti njihovo pojavljanje, in sicer jih premagati, obvladati, zadušiti itd. (Šadl 1999: 24–29). Metafora ŽALOST JE ENTITETA ZNOTRAJ OSEBE temelji na konstruktu o čustvih kot individualnih in notranjih pojavih. Osrednja ideja individualističnega razumevanja je, »da so čustva »stvari«, ki so posamezniku in njegovi biološki konstrukciji notranje in se šele pozneje izrazijo ob nekem primernem (ali) neprimernem trenutku« (Šadl 1999: 58). To metaforo potrjuje tudi zveza *dati duška (svoji žalosti)* s pomenom 'sproščeno izraziti žalost' (zato ni bil obravnavan skupaj z drugimi primeri). Frazem *dati duška* (svoji žalosti, jezi, veselju) asociira odprtino, luknjo za zračenje, kar se da sklepati na podlagi tretjega pomena besede *dušek* v SSKJ. Torej subjekt »skozi odprtino spravi ven« svojo žalost, pri tem to naredi z lahkoto.

Poleg skupnih metafor za vsa čustva lahko za žalost določimo še naslednje: ŽALOST JE OGRINJALO, ŽALOST JE BREME, ŽALOST JE MRAZ, ŽALOST JE FIZIČNA BOLEČINA, ŽALOST JE FIZIČNA UTESNJENOST. Pomembno je tudi upoštevati koncept svetlobe pri čustvih, na kar je opozoril že Apresjan, zato je bila določena še metafora ŽALOST JE ODSOTNOST SVETLOBE. Frazeimi imajo slovarske kvalifikatorje. Nekateri primeri nimajo oznak zaradi odsotnosti le-teh v slovarju. V okroglih oklepajih so fakultativne variante, enojna poševnica loči sestavinske variante, dvojna poševnica loči vidske oblike glagolov. Navedene so variante in pretvorbe frazemov.

3.3.1 ŽALOST JE GIBANJE

Populiti/puliti/ruvati si lase (iz obupa/od žalosti) (ekspr.), viti roke/lomiti si roke/lomiti z rokami, zgristi se od žalosti (ekspr.).

3.3.2 ŽALOST JE TEKOČINA

Dušo/srce je komu polnila//je napolnila žalost (ekspr.), žalost je komu preplula srce (zastar.), žalost zaliva srce komu (ekspr.), žalost burka komu v srcu (pren.), pri duši je komu, kot bi žvečil pelin (ekspr.), komu je grenko pri duši.

V frazemu *pri duši je komu, kot bi žvečil pelin* je pelin kvazisimbol nečesa neprijetnega in neugodnega, kar potrjujejo tudi konvencionalni izrazi: *v življenju je okusil veliko pelina, ne bi vlival pelina v njegovo veselje, njegove besede so pelin*. Pri tem je bil določen izrazito grenek okus, ki ga ima ta rastlina. Prvotni pomen besede grenek je 'neprijetnega okusa kot pelin', v zgornjih frazemih pa asociira za človeka nekaj neprijetnega in težkega (prim. frazeme *njegov kruh je bil grenek* 'preživljal se je s težkim, neprijetnim delom', *požreti grenko pilulo* 'sprijazniti se z neprijetno stvarjo, z neprijetnim dejstvom'). Frazema sta uvrščena v to skupino, ker je pelin grenek zaradi tekočine v njem.¹⁵

3.4.3 ŽALOST JE PROSTOR

V tem primeru je mišljen prostor, napolnjen z neko snovjo (npr. prst, tekočina). Skupna metafora za na prvi pogled tako različne frazeme daje možnost izogniti se odvečni podrobnosti pri iskanju izhodišnega področja, kar bi spet vodilo v nedoslednosti in skupna slika bi bila nejasna. Frazemi, ki vsebujejo sestavine *utapljati se, zatopiti se, potopiti se*, še aktivirajo metaforo ŽALOST JE TEKOČINA. Primeri: *pogrezniti se v žalost (ekspr), zakopati se v žalost (ekspr.), utapljati se v žalosti (ekspr.), zatapljati se/potapljati se v žalost (ekspr.), zatopiti se/utopiti se/toniti//zatoniti v žalost (ekspr.)*.

3.4.4 ŽALOST JE OGRINJALO

Zavijati se/zaviti se v žalost (ekspr.), srce se komu ovije v žalost (ekspr.), žalost zagrne kaj (npr. mesto) (ekspr.), srce komu pregrinja žalost (pren., ekspr.).

3.4.5 ŽALOST JE NEOBVLAJIVA SILA

Predajati se/prepustiti se žalosti (ekspr.), vdati se obupu in žalosti (ekspr.), žalost koga tare (ekspr.), žalost koga premaguje (nav. ekspr.), žalost obsede/opaja/popade/se loteva/prezame/obide koga (ekspr.), žalost koga obdaja (knjiž.), žalost koga preveva (knjiž.), žalost koga preganja (ekspr.), žalost je vdrla v razpoloženje koga (ekspr.), žalost pretresa koga/čigavo srce (ekspr.), žalost je legla na kaj (npr. na dušo/srce komu), srce je komu obvevala žalost (knjiž., ekspr.), žalost se je zavila komu v dušo (ekspr.), žalost se je zarila komu v dušo (pren.), žalost je komu objela srce (ekspr.), v srcu komu vstane žalost (nav. ekspr.), v srcu komu se zgane žalost (knjiž.).

3.4.6 ŽALOST JE BREME

Nositi žalost v sebi (ekspr.), prenašati žalost (ekspr.), nagniti/skloniti/povesiti//povešati glavo/ramena, lesti na kup/vase, združniti se sam vase (star.), žalost

¹⁵ V diplomski nalogi je določena posebna metafora ŽALOST JE GREKOBNA. Avtorica članka je upoštevala nasvet, ki ga je dobila pri zagovoru diplomske naloge in je frazema uvrstila skladno z osnovno ravnjo kategorizacije.

koga pripogiba (eksp.), *biti strt od žalosti* (nav. eksp.), *komu se je stežilo pri srcu*, *žalost je komu obtežila srce* (pren.), *žalost koga teži* (eksp.).

Frazema *nositi žalost v sebi* in *prenašati žalost* aktivirata še metaforo ŽALOST JE ENTITETA ZNOTRAJ OSEBE, ostali (*nagniti/skloniti/povesiti/povešati glavo/ramena, lesti na kup/vase, združniti se sam vase, žalost koga pripogiba, biti strt od žalosti*) pa orientacijsko metaforo ŽALOSTEN JE DOL, ki temelji v človekovi telesni drži. V frazemih *komu kaj otežuje srce, žalost komu teži//je obtežila srce, žalost koga teži, komu se je stežilo pri srcu* se pojavi beseda *težiti* v pomenu 'povzročati komu duševno neugodje, trpljenje' in asociira nekaj težkega, obremenjujočega.

3.4.7 ŽALOST JE MRAZ

Srce/duša komu drhti od žalosti (knjiž.), *koga je zazebló v dušo/srce/pri duši/srču* (knjiž.), *mraz je komu v duši/pri duši* (knjiž.).

3.4.8 ŽALOST JE FIZIČNA BOLEČINA

Žalost se zarezuje v koga (eksp.), *žalost je komu prebodla srce* (eksp.), *srce se komu krči od žalosti* (knjiž., eksp.), *srce komu krvavi//zakrvavi* (knjiž.), *duša je komu mrla od žalosti* (eksp.), *žalost komu ujeda srce* (star.), *žalost žre koga* (eksp.).

Konceptualno metaforo potrjuje tudi etimološka razlaga. V Etimološkem slovarju (Snoj 1997: 756–757) družino besede žalost najdemo pod geslom žal, kar pomeni 'žalost'. Pslovan. *žalъ 'bolečina, obžalovanje' je nastalo iz ide. korena *gučl-'bosti, zbadati'. Zanimivo je, da so v drugih jezikih iz istega korena nastale besede s pomeni 'bolečina, bosti, zbadati, želo, ysmrt, konec, ubiti, muka, mučiti, konica, igla'. Frazema *žalost komu ujeda srce* in *žalost žre koga* sta vključena v to skupino iz razloga, ker asociirajo bolečino s pomeni besed *ujedati* (star.) 'gristi, boleti', *žreti* (eksp.) 'z grizenjem uničevati'.

3.4.9 ŽALOST JE FIZIČNA UTESNJENOST

Žalost komu stiska srce kot obroč (eksp.), *srce se komu stiska//se je stisnilo (od česa)* (knjiž.), *komu je (postalo) tesno pri srcu/pri duši* (eksp.), *žalost komu tesni srce* (knjiž.), *žalost komu stiska/tišči grlo* (eksp.), *žalost je komu zadrgnila grlo/glas* (eksp.).

Frazem *žalost je komu zadrgnila grlo/glas* je vključen v to skupino, ker je prvi pomen besede zadržniti 's potegovanjem, vlečenjem povzročiti, da se kaj trdno namesti okoli česa', torej se kot pri ostalih frazemih asociira utesnjenost.

3.4.10 ŽALOST JE ODSOTNOST SVETLOBE

Pomemben vidik konceptualizacije čustev je njihov odnos do koncepta svetlobe. Pozitivna čustva se konceptualizirajo kot svetla (npr. *lica plamtijo od veselja*), negativna pa kot temna (npr. *mračna/črna/temna žalost*). Črna barva je v bogoslužju simbol žalosti in smrti. V jezikovni simboliki pa pomeni nekaj, kar je 'za človeka zelo neprijetno' (*črni dnevi, črna usoda, črni misli*) in 'ki vsebuje, izraža hudobijo, zlobo' (*črn naklep, črni pogledi, črna duša*). V barvni metafori že majhna količina temne ne omogoča označiti pozitivnega čustva, npr. *lica komu žarijo, sijati kot polna luna, biti zaripel od jeze, ripiti se od jeze, toda ne *ripiti se od veselja, *lica komu žarijo v jezi* (Apresjan 1995: 55–56). Čustvo žalosti se konceptualizira s temno barvo. Sem spadajo naslednji frazemi: *žalost komu zasenčuje//zasenči duha* (eksp.), *v dušo se komu zgrinja somrak* (knjiž.), *na koga je legla senca* (knjiž.),

mračna/črna/temna žalost (ekspr.). Asociacija s temno barvo se pojavi tudi v frazemih, ki izražajo fizične posledice, npr.: *oči so komu potemnele/se zatemnile od žalosti, od žalosti zasenčen obraz*, v primerih, ki izražajo stanje, ko je žalost opazna, npr. *žalost komu zasenčuje/zasenči obraz* (ekspr.), *žalost komu osenčuje/je zamračevala obraz* (knjiž.) in v frazemu *somračje v dušah* 'žalost, potrnost'. Pojavita se torej tudi besedi *senca*, kar pomeni 'razmeroma temno ploskev za osvetljenim neprosojnim telesom', in *mrak*.

3.5 Metafora je samo eden izmed načinov opisa podobe, kot je že bilo omejneno. Nekaj frazemov s pomenom 'žalosti' potrebuje drugačno analizo: *pasti žalost* (ekspr.), *popestovati/pestovati (svojo) žalost* (ekspr.), *skusiti//skušati žalost* (ekspr.), *jokati na dnu srca* (ekspr.). Frazem *pasti žalost* asociira dolgotrajno dejanje, pri katerem je subjekt obenem agens in sam določa čas trajanja stanja. Nastal je po analogiji *pasti dolgčas/jezo/mulo, pasti duše/oči* itd. Frazem *pestovati svojo žalost* je nastal po analogiji *pestovati bolečino, jezo, lenobo*, kjer glagol 'izraža stanje, kot ga določa samostalnik'. Zanimivo je, da slovar nima primera v ilustrativnem in frazeološkem gradivu gesla *pestovati*. *Skušati žalost* skupaj z drugimi frazeološkimi enotami (*užiti dovolj bridkosti, okusiti kruh bridkosti, do dna okusiti gorest, izpiti kupo bridkosti do dna, izpiti grenko kupo do dna*) pri tistih, ki dobro poznajo evangelij, asociira molitev Jezusa na Oljski gori, pri ostalih pa hudo trpljenje. V obeh primerih ne gre za »dobesedno« interpretacijo odlomka iz besedila. Frazem je povezan s to epizodo kot okvirom, ki strukturira znanje o največjem trpljenju (Telia 1996: 244). Frazem *jokati na dnu srca* asociira jok, kot navaden način izražanja žalosti ali bolečine.

4 Sklep

Čustvo žalosti je v slovenskem jeziku predstavljeno s številnimi izrazi, kar ni presenetljivo, saj so najboljše skupine v frazeologiji tiste, ki tematizirajo negativno vrednoteno pojavnost, dejavnost in lastnost. Treba je tudi upoštevati dejstvo, da so čustva kulturni pojav, posamezni narodi lahko konceptualizirajo čustva na podoben ali različen način. Pri analizi čustva strahu v nemškem in ruskem jeziku je Dobrovol'skij ugotovil, da se strah dojema kot *hlad, izločanje, fizična slabost* in *sovražno bitje* tudi v frazeologiji drugih jezikov. Univerzalnost metafor, kakor meni Dobrovol'skij, je pogojena z biološko motivacijo.

Različna čustva lahko imajo iste metafore (npr. podobe *tekočine, neobvladljive sile* itd.), z druge strani ima vsako čustvo zase značilne podobe, saj se od drugega razlikuje po vzroku, posledicah in preživljanju čustvenega stanja (npr. *strast je ogenj, jeza je vročina* itd.) Tako imajo frazemi s pomenom 'žalost' v slovenskem jeziku precej skupnih pa tudi specifičnih metafor.

Frazemi, ki asociirajo *gibanje*, izražajo čustveno stanje, ki je skoraj obupno, torej močno čustvo človeka, ki ne vidi možnosti za rešitev iz težkega položaja. Frazemi s podobo *tekočine* izražajo dejstvo, da subjekt ne more storiti nič proti nenadzorovanemu čustvu in ga pasivno sprejema »od zunaj«. Enote, ki imajo izhodiščno področje *prostor*, pomenijo nasprotno, in sicer se subjekt sam prostovoljno

prepusti procesu čustvovanja. Frazezi s podobo *ogrinjala* in *neobvladljive sile* vsebujejo obe možnosti: (1) subjekt pasivno sprejema težko obvladljivo čustvo (npr. *žalost koga tare, obsede, premaguje, obide* itd.), ki prihaja »od zunaj«, (2) sam se prepusti žalovanju (npr. *zaviti se v žalost; predajati se, vdati se žalosti*). Podoba čustva kot *entitete znotraj osebe* je povezana s predstavo, da je čustvo že znotraj subjekta, ki ga »nosi, prenaša, zadržuje«. Pri pregledovanju gradiva sem zasledila, da se podoba *ogrinjala* razen z žalostjo največkrat povezuje tudi z molkom in tišino (*zapresti se v molk, zaviti se v molk/v tišino, vas se je odela v molk*). Čustvo žalosti s podobo *bremena* govori o neprijetnem, težkem, obremenjujočem čustvu, ki ga subjekt želi odstraniti, pogojeno je z okoliščinami, ki niso tragične, torej ga ne povzročajo smrt ali izguba koga. Žalost, ki ima podobo *mraza*, vzbuja tudi občutek strahu. To je mogoče razložiti s tem, da se subjekt boji izgubiti koga/kaj in ko predstavi situacijo, v kateri se to zgodi, občuti hkrati strah in žalost. S psihološkega vidika je žalost vedno odziv na izgubo. Žalost, ki se asociira s *fizično bolečino*, govori o intenzivnem in bolečem čustvu, pogojenem z okoliščinami, ki se dotikajo osebnih interesov subjekta, je reakcija na večjo izgubo ali zelo slab dogodek. Frazezi s podobo *fizične utesnjenosti* poimenujejo neprijetno, stiskajoče čustvo, ki je odziv na samoto, razočaranje itd.

Navedenke

- Apresjan, J., 1995, *Obraz človeka po dannym jazyka, popytka semantičeskogo opisaniya*, *Voprosy jazykoznanija* 1, Moskva, 37–67.
- Apresjan, V., Apresjan, J., 1993, *Metafora v semantičeskem predstavljeni emocij*, *Voprosy jazykoznanija* 3, Moskva, 27–36.
- Čerdanceva, T., 1996, *Idiomatika i kul'tura*, *Voprosy jazykoznanija* 1, Moskva, 58–70.
- Dobrovol'skij, D., 1996, *Obraznaja sostavljajuščaja v semantike idiom*, *Voprosy jazykoznanija* 1, Moskva., 71–93.
- Dobrovol'skij, D., 1997, *Idiome im mentalen Lexikon, Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung*, Trier, Wissenschaftlicher Verlag, 171–203.
- Domača stran konceptualnih metafor*: <http://www.cogsi.berkeley.edu>.
- Goleman, D., 1997, *Čustvena inteligenca*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 339–340.
- Jemec, M., 1998/99, *Človeku dobro dene, če se izrobanti*, *Jezik in slovstvo* 44, 229–236.
- Keber, J., 2000, *Raziskovanje slovenske frazeologije – sedanje stanje in zasnova frazeološkega slovarja*, *Jezikoslovni zapiski* 6, Ljubljana, 81–116.
- Kravčenko, A., 2001, *Kognitivnaja lingvistika i novaja epistemologija*, *Izvestija AN, Serija literatury i jazyka* 60, 5, Moskva, 3–13.
- Kržišnik, E., 1994, *Slovenski glagolski frazezi (ob primeru frazemov govorenja)*, Doktorska disertacija, Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Kržišnik, E., 2001, *Vsebina (slovenskega) frazeološkega slovarja za tujce – določil-*

- tev in preizkus meril, *Skripta 5, zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika*, Ljubljana, 7–21.
- Kržišnik, E., Smolić, M., 1999, Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj, *35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, Zbornik predavanj, Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61–80.
- Lakoff, G., 1998, Sodobna teorija metafore, *Kaj je metafora*, Ljubljana, Krtina, 271–330.
- Rahilina, E., 2000, O tendencijah v razviti kognitivnoj semantiki, *Izvestija AN, Serija literatury i jazyka* 59, 3, 3–15.
- Šadl, Z., 1999, *Usoda čustev v zahodni civilizaciji*, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Telia, V., 1996, *Russkaja frazeologija, Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokul'turološki aspekti*, Moskva, Škola »Jazyki ruskoj kultury«.
- Vorkačev, S., 2001, Koncept sčastja: pon'atijnyj i obraznyj komponenty, *Izvestija AN, Serija literatury i jazyka* 60, 6, 47–58.
- Žic Fuchs, M., 1992–1993, Konvencionalne i pjesničke metafore, *Filologija* 20/21, Zagreb, 585–593.

Slovarji

- Slovenski pravopis 2001*, Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika z odzadnjim slovarjem slovenskega jezika in Besediščem slovenskega jezika z oblikoslovnimi podatki* 1998, Elektronska izdaja na plošči CD-ROM, Ljubljana.
- Snoj, Marko, 1997, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana, Mladinska knjiga.

Linguistic Imagery of Sadness in Slovenian Phrasemes

Summary

The article consists of the introductory part and the following chapters: 1 Meaning of a phraseme, 2 Cognitive theory, 3 Feelings of sadness in Slovenian phrasemes and 4 Conclusion. It is based on a corpus of phrasemes with the common meaning 'sadness' and shows the very important role of the comparative, metonymical and metaphorical imagery in the inner structure of a phraseme which serves for the determination of its meaning and function in speech. The ways of expressing sadness in Slovenian phraseology are briefly discussed.

In the Slovenian language sadness is expressed as a spontaneous, unguided, chaotic feeling coming from the outside and leaving the person passive (associations with uncontrollable forces, a liquid substance, or a cloak) or yielding to it (associations with space). It is also considered to be an inner, unpleasant feeling (the relation of sadness with the subject's entity) or an annoying, suffering, painful

feeling (associations with a burden, physical pain, coldness and physical constraint).

The specific imagery of the feeling of sadness is related to the origin of feelings and their consequent intensity. The associations with a burden or a physical constraint are typical of that type of sadness which is basically the reaction to loneliness, solitude, and therefore this feeling is less intensive. The phrasemes related to the association with "physical pain" express an intensive feeling, evoked by the circumstances which directly affect the individual's personal interests. One of such feelings is the reaction to the loss of someone close or to a terrifying experience. The phrasemes associated with "coldness" originate from situations in which a person senses two feelings simultaneously, i.e. fear and sadness or sadness and fear, depending on whether something bad has already happened or it is still to happen.